

УДК 821.161.2.09

Шуст Людмила

ВИГУКИ ТА ВИГУКОВІ ФРАЗЕОЛОГІЗМИ В ПОЕТИЧНІЙ ТВОРЧОСТІ Т. ШЕВЧЕНКА

У статті проаналізовано функції вигуків та вигуківих фразеологізмів у поетичній творчості Т. Шевченка. Зафіксовані конструкції об'єднано у шість груп. Простежено можливі різновиди структури окремих одиниць. Звернуто увагу на варіації вигуківих фразеологізмів. Виявлено, що деякі вигуки мають різне контекстне значення.

Ключові слова: вигук, вигуківий фразеологізм, семантика, структура.

В статье проанализированы функции междометий и междометных фразеологизмов в поэтическом творчестве Т. Шевченко. Зафиксированные конструкции объединены в шесть групп. Прослежены возможные разновидности структуры отдельных единиц. Обращено внимание на вариации междометных фразеологизмов. Обнаружено, что некоторые междометия имеют различное контекстуальное значение.

Ключевые слова: междометие, междометный фразеологизм, семантика, структура.

In the article analyzed function of interjections and interjection phraseology in the poetic works of Taras Shevchenko. Observed structures are combined into six groups. It traces the possible variations and structure of individual units. Attention is paid to the structure interjection phraseology. We found that some interjections have different contextual meaning.

Key words: interjections, interjection phraseologism, semantics, structure.

Постановка проблеми та її зв'язок із важливими науковими й практичними завданнями. Вигуки відіграють велику роль не тільки в передачі усвідомленої реакції на оточення, а й у художньо-експресивному зображенні подій та явищ. Вивчення їх поширює і поглиблює уявлення про систему мовних засобів, що служать для вираження потрібного відтінку змісту. Враховуючи те, що стилістичні функції вигуків в українській мові вивчені недостатньо, актуальними вважаємо лінгвістичні студії над літературними творами з метою дослідження цієї проблеми.

Функціонально вигуки – дуже розлогий клас слів, передовсім у розмовно-побутовому мовленні, зокрема в сповнених почуттєвості, емоційності контекстах [2, с. 218]. Вони об'єктивно залежні від інтонації, міміки і жестів, які в свою чергу можуть виявлятися в них багатше й очевидніше, ніж у словах інших частин мови. Коли, наприклад, при читанні не відтворюються природні для вигука інтонації й відповідні жестово-мімічні порухи мовця, то вигук втрачає виразність і функціональність. Тож вважати вичерпним дослідження вигуківих конструкцій, зокрема їх експресивно-модальних значень, у писемному мовленні не варто. Однак мова художніх творів нерозривно пов'язана із народною, побудована на ній. Тому автори, крім відповідних розділових знаків, вдаються до різних вербальних характеристик (авторові слова, ремарки в драматичних текстах).

Відомі різні класифікації вигуків: за семантичним наповненням, будовою, походженням, комунікативною функцією, місцем у структурі висловлювання тощо.

Л. Мацько вводить поняття «інтер'єктив», об'єднуючи цим загальним терміном звуконаслідувальні слова та вигуки (емоційні, імперативні, вигуки мовного етикету та вокативні). Первинні емоційні вигуки з урахуванням обсягу і рухливості семантики дослідниця поділяє на: а) багатозначні, з широким емоційним діапазоном: *a!*, *o!*, *e!*, *ai!*, *oi!*, *ox!* та їх фонетичні варіанти *a-a-a!*, *o-o!*, *e-e-e!*; б) порівняно однозначні, із семантикою негативності типу *nxe!*, *nxi!*, *nxi!*, *nxy!*, *txy!*, *fe!*, *fi!*, *fy!*, *xe!*, *xi!*, а також вигуки з вужчим і одноманітнішим значенням (*i!*, *y!*, *yx!*, *ba!*, *lele!*, *ogo!*) [5, с. 59].

Аналіз основних досліджень та публікацій. Актуальними залишаються студії Л. Мацько, А. Вержбицької про структурні та семантичні особливості вигуків. У сучасній лінгвістиці з'явилися компаративні дослідження: В. Косов (із німецькою мовою), О. Каптюрова (з англійською мовою) тощо. Детально проаналізовані вигуківі фразеологізми в роботі Г. Кузь [3].

Мета статті – проаналізувати частоту вживання, структуру та функції вигуків у поетичній творчості Т. Шевченка як основоположника сучасної української мови.

Виклад основного матеріалу. Дослідивши поетичну творчість Т. Г. Шевченка, ми зафіксували понад 200 вигуків (не враховуючи повторюваних одиниць), об'єднавши їх у 6 підгруп.

1. Емоційні (виражають емоції, почуття, реакцію мовця на оточуючий світ) – 29 вигуків, що становить близько 14 % від загальної кількості. До них належать: *ox!*; *oi!* *ux!*; *o!*; *ny!*; *otak!*; *otake-to!*; *oце-to так!*; *takee-to*; *oto-to й то!*; *отим-то й ба!*; *так-то так!* *от*; *ач*; *ege!*; *i... gy!*; *гой ги*; *чики-чики*; *ба (ба ні; та ба)*; *гай, гай*; *e*; *e... e*; *лю-лі*; *агу*; *ов!*; *а*; *хе... хе*.

Переважає більшість вигуків, особливо первинних, є багатозначними. Вони виражають різні емоції і почуття. За допомогою емоційних, вигуків передається радість, захоплення, піднесення, сум, туга, горе,

жах, страх, переляк, зневага, огида, осуд, докір, закид, обурення, презирство, гнів, невдоволення, досада, співчуття, убоління, вагання, сумнів, рішучість, відчай, безвихідь, певність, висміювання, іронія тощо [2, с. 218]. Значення вигуків цієї групи особливо залежить від контексту і може бути навіть протилежним, пор.: *Ох, аж душно!* [8, с. 67] – фізичний дискомфорт; *Ох, тяжко, важко!* [8, с. 71]; *Ще три дні осталося. / Ох, як довго!* [8, с. 108] – душевні переживання; *Ох, як весело на світі* [8, с. 108] – захоплення; *Ох, як я втомилась!* [8, с. 72]; *Ох, якби-то... вміла б мати ... / Своїм діточкам закликать / І долю, і волю* [8, с. 186] – безсилля; *Ох, старі голови та розумні* [8, с. 79] – здивування; *Ох, якби те сталося, щоб ви не вертались* [8, с. 259] – прокляття; *Ох, дівчата! / І на одній колісь-то грав* [8, с. 124] – туга за минулим; *Ох, лихо, / Лишенько, дівчата!* [8, с. 134] – переляк; *Ох, якби я знала, / Що побачу його ще раз* [8, с. 106] – замисленість, очікування.

Загалом же вигук *ох* підсилює виразність вислову, його патетичність, підкреслює очевидну пристрасність, піднесеність, схвильованість чи розгубленість.

Як уже було зазначено, писемний опис, зображення й відтворення передаваного ним може бути лише приблизним, а конкретно вигук сприймається тільки в усному мовленні. Однак і в усному, і в писемному мовленні різні особи той самий вигук (у тій же конкретній мовленнєвій ситуації) нерідко сприймають індивідуально. Ще більше розбіжностей з'являється тоді, коли різні мовці визначають (у тій самій конкретній мовленнєвій ситуації) стилістичну функцію одного вигука [2, с. 219]: *Ну, не плач же, глянь на мене...* [8, с. 73] – заклик, спонування (прохання); *Ну, нехай стара в'язне, більше м'яса буде* [8, с. 82] – вимушена згода (прохання); *Ну, хоч глянем на Чигирин, / Колісь-то козачий* [8, с. 77] – констатація факту (розчарування від нереалізованих очікувань).

Спорадично Т. Шевченко використовує вигуки з незрозумілим емоційним наповненням для створення оригінальної рими: *Ух! ух! / Солом'яний дух, дух!* [8, с. 7]; *І... гу! / загнув батько дугу* [8, с. 104]; *Гой ги, вороги! / Ми не маєм ваги!* [8, с. 168]; *Ой гоп, чики-чики, / Та червоні черевички* [8, с. 224].

Вигук *ой* зафіксовано переважно в тих випадках, коли автор намагається стилізувати текст під фольклорний, напр.: *Ой літає орел сизий...* [8, с. 81]; *Ой зозуле, зозуленько, / Нащо ти кувала* [8, с. 186]; *Ой талане, талане, / Удовиний поганій!* [8, с. 187]; *Ой тумане, тумане, – / Мій латаний талане!* [8, с. 239]; *Ой у полі могила; / Там удова ходила* [8, с. 240]; *Ой одна я, одна* [8, с. 298]; *Ой три шляхи широкії / Докупи зійшлися* [с. 303]; *Ой гия, гия, сірії гуси* [8, с. 385]; *Ой пішла я у яр за водою* [8, с. 407]; *Ой нема, нема ні вітру, ні хвилі... / Ой повій, повій, вітре, через море, ... / Ой заграй, заграй, синесеньке море, ... / Ой боже наш, боже...* [8, с. 167]. Для створення мажорного настрою часте поєднання лексем *ой і гоп*: *Ой гоп таки так!* [8, с. 83]; *Ой гоп, гопака!* [8, с. 103]; *Ой гоп по вечері / Замикайте, діти, двері* [8, с. 114]; *Ой гоп не тила / На весіллі була* [8, с. 129].

2. Імперативні (виражають спонування людей або тварин до дії, волевиявлення суб'єкта мовлення – накази, заборони, прохання, заклики, вимоги тощо) – 26 одиниць, майже 13 % від загальної кількості: *та й годі!; годі!; годі-бо; далєбі; дастьбі; авжеж!; цитьте; нуте (а нуте); нумо!; гия! гия!; цур; цу-цу (у значенні 'тихо': Цу-цу, скажені! схаменіться!* [8, с. 85]; *Цу-цу, дурні! схаменіться!* [8, с. 198]; *ач; бач; бачся; глядь; гайда!; гей!; ура! ура! ура! (ура!... ура!... ура! а, а, а... [8, с. 200]); bravo! bravo!; віват!; te deum! алілуя!; амінь.*

Для деяких вигуків із цієї групи також характерна полісемія, пор.: *Не втерпів-таки старий дурень; треба, та й годі!* [8, с. 79] – обов'язковість, незворотність (виражає ствердження); *Годі ж, не журіться* [8, с. 80] – припинення певної дії (виражає спонування, заклик).

Невелика група вигуків уживається у формі слів, запозичених з інших мов (ура, bravo, віват). Зафіксовано одиничний приклад паралельного вживання латинського виразу в оригіналі й перекладі: *А ксьондз скаженим язиком / Кричить: «Те деум! алілуя!...»* [8, с. 331].

3. Вигуки мовного етикету (етикетні вигуки) (виражають привітання, побажання, прохання, подяку тощо): *спасибі; спасибі вам!; будьте здорові!; здоров; добри вечір в хату!; нівроку їй; нехай бог вам помагає!; слава богу!* (у значенні привітання) – 8 конструкцій, майже 4 % від загальної кількості.

Конструкції цієї групи вживані рідко. Вони передбачають діалог, а, на нашу думку, в ліричних творах Шевченка він майже не трапляється, ліро-епічні ж написані переважно в монологічній формі.

4. Звуконаслідувальні слова. На думку авторів словника-довідника «Українська мова» [7], від вигуків слід відрізнити вербоїди, або так звані вигуківі дієслова (бух, скік, стриб, хап, трах, шмиг), що функціонують як присудки, а також звуконаслідувальні слова, за допомогою яких відтворюють шуми різних предметів і явищ природи, звукові сигнали тварин, механізмів (тік-так, гав-гав, кукуріку, шу-шу-шу), фізіологічні прояви людини (апчхи, ха-ха-ха). Останні не виражають ні емоцій, ні волевиявлення [7, с. 50]. Частково поділяючи цю думку, у своєму дослідженні все ж розглядаємо вказані лексеми в розряді вигуків, оскільки у творах Т. Шевченка вони часто набувають емоційного, експресивного вираження, напр.: *ха-ха-ха-ха!; гульк; бебех; зирк!; бух* тощо – усього 10 виразів, що становить 5 % від загальної кількості.

Можливість співвідносити звуконаслідувальні слова з вигуками дає використання автором однакових розділових знаків (переважно знаків оклику) для відокремлення таких конструкцій, напр.: *треті півні: кукуріку!* [8, с. 8]; *полетіли – гел-гел! – на могилі орел* [8, с. 190]; *...от-от догнав / І – бебех в могилу!*; *Крикнув: «Пугу! пугу! / Привітайте, святі ченці, / Товариша з Лугу!»* [8, с. 332]; *древину вибравши, та й цюк!* [8, с. 359]

5. Самостійні слова у вигуковому значенні. У поетичних творах Т. Шевченка інтер'ективація характерна для:

• іменників. Відіменникові вигуки найчастіше співвідносні з кличними формами деяких іменників: *боже!*; *господи!*; *диво!*; *горе!*; *доле!*; *муко!*; *люди!* *лихо!*; *лишенько*, а також – із формою називного відмінка: *дурень!* *дурень!*; *правда!*; *неправда!*; *брехня!*; *сором!*; *слава!*; *жаль і страх!*; *бридня!*; *пожар!*; *регім!*; *гомін!*; *хвала!*; *Месія!*; *Ісус!*; *Осанна!*; *плач!*. Структура цих відіменникових вигуків може модифікуватися препозитивними первинними вигуками *о* / *ой!* / *ох!*, за допомогою яких здебільшого підсилюється значення вигукості, емоційність пор.: *о господи!*; *о диво!*; *о (ой) горе!*; *о доле!*; *о муко!*; *о (ох) люди!*;

• дієслів. Віддієслівні вигуки здебільшого збігаються з формами 2-ї особи однини і множини дієслів наказового способу: *а згадаймо!*; *стривай же!*; *схаменись!*; *прокинись!*; *готово!*; *рятуй!*; *не зри!*;

• прислівників: *отак!*; *добре!*; *тяжко!*; *важко!*; *байдуже!*; *нудно!*; *нівроку!*; *дарма!*; *аж страшно!*; *а перш!*;

• прикметників: *блажен!*; *кляті!*; *дурна!*.

Загалом до цієї групи входить 45 вигуків, що становить 22 % від загальної кількості.

Із метою стилістичного увиразнення автор використовує кілька вигуків у межах одного речення: *Їжте моє тіло! / Ні шеляга! гвалт! рятуйте!* [8, с. 70]; *Гвалт! рятуйте! / Хто в бога вірує!* [8, с. 76]; *Загуло / У Віфлесмі на майдані: / «Месія! Ісус! Осанна!»* [8, с. 521].

6. Вигукові фразеологізми. Такими одиницями вважаємо вигуки-реченнями й фразеологічні звороти, котрі характеризуються тим, що сприймаються як специфічна форма єдиної лексеми. Вигукові фразеологізми відображають переважно традиційні етнічні форми сприйняття дійсності, мислення, спілкування, вартісних орієнтацій. Визначальними ознаками вигукових фразеологізмів є їх конотативний характер, поліемоційність значення й обумовленість позамовними чинниками: ситуацією, інтонацією, мімікою. Ця група – найчисленніша у поетичній творчості Кобзаря. До неї належать 84 одиниці, що становить майже 42 % від загальної кількості.

Структура вигукових фразеологізмів досить різноманітна й строката. До основних її типів належать:

1. Вигуки, що становлять собою поєднання первинних і похідних відіменникових або віддієслівних вигуків: *о боже мій милий!*; *ой боже милий!* *милий, милосердий!*; *ой боже наш, боже!*; *о боже мій!*; *о боже мій, світе!*; *о мій єдиний!*; *о боже наш (мій) милосердний!*; *о господи милосердний!*; *і господи єдиний!*; *о матер божая!*; *о горе лютеє моє!*; *о горе, горенько мені!*; *о скорбь моя!* *О скорбь велика!*; *цур же йому!*; *та цур йому!*; *цур же йому з лісом!*; *цур тобі!*; *о бодай вас!*; *ой гоп таки так!*; *о доле моя!*; *о тяжка душа печаль!*; *о люде поганий!*.

2. Вигуки, до складу яких входять лексичні одиниці різних частин мови: *мій боже милий!*; *святий боже, милий!*; *боже милий!*; *боже мій!*; *мій боже!*; *боже ти мій!*; *боже ти мій, боже!*; *боже мій великий!*; *боже сильний!*; *бог з тобою!*; *крий боже!*; *ховай боже!*; *сохрани боже!*; *карай, боже!*; *ей-богу!*; *ей же богу!*; *боже! боже!* / *Велика сила!*; *слава богу!*; *хоч з гори та в воду!*; *благо вам!*; *і де та правда?!*; *лишенько з тобою!*; *лихо мені з вами!*; *лихо моє!*; *лихо тяжке!*; *та ось лихо мені на безголов'я!*; *та здалась на горе!*; *горе мені з вами!* (*горе з вами!*); *горенько зо мною (з тобою!)*; *горе нам!*; *горе вам!*; *горенько моє!*; *бідна моя головонько!*; *головко бідна!*; *який сором!*; *щоб не снилось!*; *бодай не втирать!*; *бодай не дивиться!*; *навіки бодай задрімали!*; *так і треба!*; *сміх і сльози!*; *нехай собі!*; *моя ти доленько (доле)!*; *лихая доленька моя!*; *та чорта з два!*; *чортзна-що, кінець концям!*; *одно слово!*; *нема ради!*; *отже й нічого!*; *лихий їх знає!*; *диво дивнеє!*; *хто в бога вірує!*; *отака-то мати!*; *геть од мене!*; *на лиху годину!*; *я пак і байдуже!*; *що й лічить!*; *і гич не до речі!*; *то й буде з нас!*.

Проаналізувавши семантику вигукових фразеологізмів у творах Т. Шевченка, ми структурували їх у такі групи:

– вигуки-звернення: *о боже мій милий!*; *о господи милосердний!*; *о матер божая!*; *о доле моя!*; *о люде поганий!*; *лихо моє!*; *горенько моє!*; *бідна моя головонько!* та ін.;

– вигуки-заклики: *ой гоп таки так!*; *бог з тобою!*; *бодай не втирать!*; *бодай не дивиться!*; *хто в бога вірує!*; *щоб його не мірять!*; *що й лічить!* тощо;

– вигуки-ствердження: *о горе, горенько мені!*; *ей же богу!*; *благо вам!*; *хоч з гори та в воду!*; *та ось лихо мені на безголов'я!*; *так і треба!*; *сміх і сльози!*; *та чорта з два!*; *кінець концям!*; *нема ради!*; *лихий їх знає!*; *диво дивнеє!*; *то й буде з нас!* та ін.;

– вигуки-питання: *і де та правда?!*;

– вигуки-прохання (вигуки-накази): *крий боже!*; *ховай боже!*; *сохрани боже!*; *геть од мене!* тощо;

– вигуки-прокляття: *та цур йому!*; *цур же йому з лісом!*; *о бодай вас!*; *карай, боже!*; *бодай його не кидала лихая година!* *навіки бодай задрімали!* та ін.

У реченні автор часто поєднує вигуковий фразеологізм з іншими, напр.: *Мамо моя, доле моя!* / *Боже милий, боже!* [8, с. 50]; *Ой, ой! сором! Геть од мене!* / *Пусти мене!* [8, с. 228]; *О доле! Доленько моя!* / *О боже мій! О мій єдиний!* [8, с. 355]; *І що ти зможеш?* «*Горе! Горе! О горе лютеє моє!* / *Моя ти доленько!...*» [8, с. 496] тощо.

Висновки. У досліджених поетичних творах Кобзаря виявлено понад 200 різних вигуків і вигукових конструкцій. Така кількість досить значна, оскільки відомо, що їх вживання більш характерне для прозових текстів. Широке використання вигуків у ліричних поезіях вважаємо свідченням глибокого авторського переживання, емоційного сприйняття й вираження теми.

На основі аналізу зафіксованих одиниць висновуємо, що Т. Шевченко використовував переважно конструкції з побутового мовлення, спорадично поширюючи їх епітетами чи іншими емоційно забарв-

леними лексемами. Отже, Тарас Григорович як основоположник сучасної української літературної мови широко використовував її стилістичні можливості у власній творчості. Перспективи дослідження вбачаємо у студіях над прозовою творчістю Т. Шевченка для детальнішого аналізу структури та функцій вигуківих конструкцій у творчості автора.

Література:

1. Граматика української мови [Електронний ресурс] / Режим доступу : <http://subject.com.ua/ukrmova/gramatica/index.html>.
2. Дудик П. С. Стилістика української мови : навч. посібник / П. С. Дудик. – К. : Академія, 2005. – С. 217–220.
3. Кузь Г. Т. Вигуківі фразеологізми української мови: етнолінгвістичний та функціональний аспекти : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : 10.02.01 «Українська мова» / Кузь Галина Тарасівна. – Івано-Франківськ, 2000. – 13 с.
4. Мацько Л. І. Інтер'єктиви в українській мові : навч. посібник / Л. І. Мацько. – К., 1981.
5. Мацько Л. І. Семантика вигуків та звуконаслідувань / Л. І. Мацько // Українська мова і література в школі. – 1985. – № 2. – С. 56–62.
6. Мельник О. Семантика вигука а в українській мові / О. Мельник // Українське мовознавство. – № 42. – 2011. – С. 26–40.
7. Українська мова : словник-довідник / [за заг. ред. А. П. Загнітка]. – Донецьк : Центр підготовки абітурієнтів, 1998. – С. 49–50.
8. Шевченко Т. Кобзар / Тарас Шевченко. – К. : Дніпро, 1976. – 600 с.